

Boros Bianka

Prométheusz mint kritikus

Bacon *De sapientia veterum*¹ címen megjelent kötetét sokáig irodalmi műveinek kánonjába sorolták, s csak a 20. század Bacon-kutatói – köztük Paolo Rossi – kezdték Bacon filozófiai írásainak kontextusában olvasni. A mű 31 fejezete Rossi felosztása szerint alapvetően négy téma köré csoportosul: 1. A filozófiai és teológiai diskurzus világos megkülönböztetésének követelménye, hit és tudomány tárgyainak elkülönítése; 2. saját pozíciójának mint naturalista materializmusnak a meghatározása; 3. a tudományos kutatás civilizáló funkciójának vizsgálata és egy új elméleti módszer szükségességének kimutatása; 4. politikai realizmus, Machiavellihez kapcsolódva.²

Az itt elsőként magyar fordításban közölt *Prométheusz, avagy az ember helyzete* című fejezet (a továbbiakban Prométheusz-fejezet) számos szálon kapcsolódik a baconi új módszertan és új tudomány szemlélet témaköréhez, és előlegezi a *Novum Organum* és az *Új Atlantisz* legfontosabb gondolatait. Emellett az első témakör – az isteni és emberi dolgok elválasztásának tudományos igénye – tekintetében is alapvető fontosságú írás. A fejezet többféle értelemben szól a címében megjelölt tárgyról: az ember helyzetéről. A Bacon által megkülönböztetett szempontok: a mesterségek és szellemi képességek, a vallás, a szokások és az élet viszonyai. Ez a sokszínűség egyben azt is jelenti, hogy a mű a filozófia mindhárom (baconi felosztásban értett)³ ágához kapcsolódva tartalmaz megfontolásokat: hozzászól mind a természetbölcselet, mind a teológia, mind az antropológia tudományához.⁴ Prométheusz az előrelátást (*providentia*), a bölcsességet, a teremtést képviseli, az ember pedig mint a világmindenség középpontja, célja és értelme, illetve mint mikrokozmosz jelenik meg.

1. A dogmatikus elégedettség kritikája

A kritika Baconnál a skolasztikus gondolkodás kritikáját, a tekintélyből vett érv elutasítását és az idolumok bírálatát jelenti, s mindez az elme előítéletektől való megtisztításának ideálján alapul. A gesztus, mellyel elutasítja, hogy aprólékos, elemző módon vitába szálljon az előbbiekkal, a skolasztika által alkalmazott kritika kritikájáról is szól (a

1 A mű megjelenését (1609) rövidesen követi angol fordítása (1619, Sir Arthur Gorges), hisz Bacon már nem pusztán a latinista olvasók számára ír, hanem egy szélesebb közönséget céloz meg. Ehhez mint korszakjellemzőhöz bővebben lásd Boros 2010, 21–22.

2 Ehhez bővebben lásd Rippel, 1990. 117–18.

3 Röd 1999, 22. A tudományok felosztásának problémájához bővebben lásd Dangelmayr 1974.

4 Egész pontosan a *philosophia humaná*hoz, az antropológiának az egyes emberről szóló ágához.

meddő elméleti viták elutasítása); s egyben a felismerésről, hogy a hasznosság és a haladás jegyében eljáró módszeres, rendszeres tapasztalás új kezdetet, új célokat, új módszert jelent, így az nem alapozódhat a korábbi fogalmiságra és szemléletre.

A Prométheusz-fejezet központi témái a tudományos kutatás motivációjának kérdése és módszertani revíziójának szükségessége. Első pillantásra úgy tűnik, hogy az idolumok bírálatának szisztematikus kidolgozása előtt a tudományosság baconi kritikája még pusztán a tudomány fejlődését akadályozó általános emberi gyarlóságok bírálatán alapszik. Közelebről megvizsgálva a Prométheusz-fejezetet azonban láthatjuk, hogy a tudományos módszertan kritikája nem szorítkozik pusztán az olyan – a *Novum Organum*ban is központi helyet elfoglaló – motívumok bírálatára, mint a kezdeti sikerekből táplálkozó önhittség és a túlzott elégedettségből fakadó elkényelmesedés, hanem „a színház ködképei” gyűjtőfogalom alatt megkülönböztetett három tévedéstípus mind-egyikére utal. A következőkben ezeket a párhuzamokat tárgyaljuk.

A tudományos haladást leginkább hátráltató tényezőként Bacon a Prométheusz-fejezetben a dogmatikus elégedettséget azonosítja, mely a megismerés önkritikája és az új módszertan által győzhető le. Ugyanezt a gondolatot találjuk a *Novum Organum* IX. aforizmájában is: „A tudomány minden nyomorúságának egyetlen alapvető oka van: oktalanul csodáljuk és magasztaljuk az emberi elme erejét, de nem igyekszünk hatékony segédeszközökkel a segítségére sietni.”⁵ Megrója a hiúságot, mely „a lezárt és kerek tudomány jellegével kérkedik”, s „tökéletesnek és befejezettnek hirdeti a tudományokat”, és levonja a következtetést: „egyáltalán nem csoda hát, ha senki nem törekszik további kutatásra.”⁶ Felhívja a figyelmet arra is, milyen veszélyes az a kicsinyes gondolkodásmód, mely – ha egy tudományos feladat megoldása nem sikerül rögtön – máris lehetetlennek kiáltja ki azt. Az így keltett csüggedés ellenében kívánja a tettvágyat és kísérletező kedvet feléleszteni.⁷

A Prométheusz-fejezet tudományos módszertanról szóló részének zárógondolata hasonlóan lelkesítő hangvételű. Az állandó elégedetlenség itt egyenesen a kutatást előmozdító, pozitív hajtóerőként jelenik meg, amely tapasztalataink folyamatos kritikus vizsgálatára ösztönöz minket. Az emberi képességekkel és megismeréssel kapcsolatos szinte határtalan optimizmus értelmében akár az örök fiatalság sem elérhetetlen.⁸

5 NO IX, 56.

6 NO LXXXVI, 107.

7 „Célunk, hogy felpozsádjuk mások igyekezetét, fellobbantsuk bennük a lelkesedést [...]”. NO CXXIX, 145.

8 Prométheusz 32.

2. A madár és a számár, a pók és a hangya tévedései

Önmagában sem a racionális, sem az empirikus képesség nem megbízható, valódi ismeretekhez csak a kettő helyes kombinációja által juthatunk.⁹ A tudomány fejlődéséhez kísérletezés és módszertan helyesen megvalósított egysége szükséges. A probléma épp abban rejlik, hogy „a két képességet (*facultates*) – a dogmatikust és az empirikust – ez idáig nem kötötték össze, és nem párosították megfelelően egymással”¹⁰ – azaz egyoldalúan vagy a spekuláció, vagy az empiria oldalára álltak. A Prométheusz-fejezetben az elmélet, a filozófia, a földtől elrugaszkodott spekuláció allegóriája a könnyed, légies madár, a tapasztalaté pedig a lassú, nehézkes számár, ezzel párhuzamos a *Novum Organum*ban az eszméit, elméleteit elméje zugából szövögető pók és a szorgosan tapasztalatot gyűjtögető, pusztán felhalmozó hangya. Bacon elmélet és tapasztalat, módszer és kísérlet egyoldalúságát kívánja érzékelteni, a kettő hatékony fúziójának allegóriája pedig a méh munkamódszere lesz,¹¹ mely a felhalmozott tapasztalatokhoz értelmező módon viszonyul, képes rendezni, átalakítani, feldolgozni, tovább építeni őket.

A tapasztalatnak tehát módszertani vezérfonalra, eligazításra van szüksége. Ahogy a Prométheusz-fejezetben láthattuk, a számár (a nehézkes, lusta tapasztalat) egyedül csődöt mond az örök fiatalság isteni adományának hordozása során, hiszen a „határozatlan és csak önmagára utalt tapasztalás [...] nem egyéb pusztá tapogatózásnál, és inkább megzavarja, mint felvilágosítja az embereket.”¹² Ellenben „ha valaki állhatatosan követne egy meghatározott törvényt és módszert a tapasztalat útján, [...] bizonyára újabb és újabb isteni adományok hordozója volna”.¹³ Vagyis ha „meghatározott törvény igazgatja sorjában és folytonosan a tapasztalást, többet remélhetünk a tudománytól.”¹⁴

Az új módszertan azonban – ahogy majd a *Novum Organumból* megtudjuk – nem érthető meg pusztán a régi tudományosság kritikájának bázisán. Bár a régi megsemmisítéséből, szétzúzásából fakad, olyannyira radikálisan új, hogy nem írható le a régi fogalmak segítségével, a korábbi kutatási mód nézőpontjából. „Még nézeteinket közölni és kifejtteni sem lesz könnyű feladat, mert ami teljesen új, általában azt is régi analógiák alapján szokták megérteni.”¹⁵ A ködképek bírálatán keresztül felvázolt diagnózis ismeretése bármennyire fontos is, miután tisztáztuk korábbi sikertelenségünk okait, teljesen új útra lépünk, s „[c]áfolatokkal nem vesztegetjük az időt”.¹⁶

9 A témához bővebben lásd Engfer 1996, 33–54.

10 Prométheusz 33.

11 Csak a *Novum Organum*ban, a Prométheusz-fejezetben nincs harmadik állat.

12 NO C, 121.

13 Prométheusz 33.

14 NO C, 121.

15 NO XXXIV, 62.

16 Az idézet így folytatódik: „[...] hiszen nemcsak a régi elveket és fogalmakat, hanem a bizonyítás formáit sem ismerjük el.” NO XXXV, 63.

Mind a régi, mind az új módszertan útja az érzékekből, az egyedi tényekből indul ki, a közvetlen tapasztalatból. A dialektikus, azaz ismeretelméleti, logikai megközelítés útját járó tudósok azonban előrerohannak a legáltalánosabb axiómáig, és csak a harmadik lépésben, visszafelé próbálják rekonstruálni a középső axiómákat, azaz valójában csak futólag érintik a tapasztalatot és az egyes tényeket, ahelyett hogy folyamatosan rájuk építkeznének, és ezért csupán elvont, haszontalan általánosításokhoz jutnak. A Bacon által javasolt új út kezdőpontja szintén a közvetlen tapasztalat, de annak bázisán folyamatosan, lépésenként halad csak a türelmes kutatás az axiómák kikövetkeztetéséig és rajtuk keresztül a legáltalánosabb elvekig. A természet sejtéséből nem következhet tudományos haladás, csak a természet magyarázatából.¹⁷ A tudományos megismerésnek tehát a spekuláció igézetéből vissza kell térnie a tényekhez, de nemcsak mint kiindulóponthoz, hanem a tények útjához. Bacon azt kéri a tudósoktól: „szabaduljanak meg egy időre a fogalmaktól, és szokjanak lassan össze a valósággal.”¹⁸

3. Az isteni és az emberi dolgok

Említettük, hogy már a Prométheusz-fejezetben megtaláljuk a három tévedéstípus (racionális filozófia, empirikus filozófia, babonás filozófia) kritikáját, melyeket majd a *Novum Organum* az idolumok rendszerében a színház ködképeinek kategóriája alatt tárgyal. Eddig racionális és empirikus filozófia egyoldalúságáról esett szó, ideje, hogy áttérjünk a babonás filozófia kritikájára, teológia és filozófia elválasztásának szükségességére. A tévedések harmadik típusa ugyanis a babonában és a vallási elvakultságban gyökerezik, melyek a természetfilozófia ellenfelei, s haladásának béklyójává válnak.¹⁹ Bacon rávilágít, hogy a haladás korlátozása, a vallás óvása az újdonságoktól, a felfedezésektől, a változásoktól valójában nem szolgálja a vallás védelmét, ugyanakkor a hitben való bizalom megrendülése nyilvánul meg benne.²⁰

Az isteni és emberi dolgok elválasztásának követelményét a Prométheusz-fejezetben Bacon Minerva történetzála kapcsán tárgyalja. Ennek konklúziója, hogy ha figyelmen kívül hagyjuk a határt az érzékelés, az értelem, illetve az isteni bölcsesség hatókörébe tartozó dolgok között, az „a szellem szétmárcangolásához, valamint szüntelen és végtelen zavarodottságához vezet”,²¹ s így módon *légből kapott* filozófiát és *eretnek* vallást eredményez. Ugyanezek a jelzők térnek vissza a *Novum Organum*ban is: „[A]z isteni és

17 NO XIX–XXX, 59–62.

18 NO XXXVI, 63.

19 Filozófia és vallás eltávolodásáról mint a XVII. századi filozófia egy fő jellemvonásáról bővebben lásd Boros 2006, 13–14.

20 NO LXXXIX, 110–12.

21 Prométheusz 35.

emberi dolgok esztelen összezagyválásából nem csupán légből kapott filozófia, hanem vallási eretnokség is származik. Nagyon üdvös tehát, ha józan ésszel csak azt adjuk meg a hitnek, ami a hité.²² A tudományos kutatás haladása érdekében különbséget kell tennünk a hétköznapi, elérhető célok és a nemes, emelkedett, de elérhetetlen célok között, hogy ne istenné próbáljuk tenni az embert, hanem képességeinket gyakorlati célok szolgálatába állítva uralkodhassunk a természetben, és tudásunk ellásson minket azzal, amit emberi mivoltunk követel.

Hozzá kell tennünk, hogy az elválasztással egyúttal egy másik tévedést is elkerülhetünk, mely nem a vallás, hanem a természettudomány oldaláról érkezik, mikor „elvont formákat, cél-okokat, ős-okokat kevernek tételeikbe”,²³ vagy a szent iratokra kívánják alapozni a természetfilozófiát. Bár Bacont alapvetően az ún. „elválasztási tézis” (*Trennungsthese*) képviselőjeként tartják számon, Shi-Hyong Kim rávilágít, hogy természetfilozófia és vallás kapcsolatának tisztázását Bacon legalább olyan fontos feladatnak tekinti, mint a kettő elválasztását.²⁴ Bacon arra a megállapításra jut, hogy a természet kutatása valójában hasznos a vallás és a hit számára, méghozzá a babona ellenszereként. Ezen kívül a vallásnak már csak azért is támogatnia kell a természet kutatását és megismerését, mert a természet is Isten teremtenye. Ennek értelmében tudás és hit együtt szolgálják az emberi élet céljait. Teológia és természetbölcselet egyfajta kettős igazságot jelenítenek meg.²⁵

4. A tudomány fénye és lángja

A Prométheusz-fejezet központi szimbóluma a fáklyafutás, melyben az *Új Atlantiszban* leírt tudós társadalom (és egyben a Royal Society)²⁶ előképe jelenik meg, mivel az új tudományos módszertan esszenciáját fejezi ki. Eszerint az ambiciózus és elszigetelt egyéni teljesítmények, az egyéni dicsőségre való törekvés helyett az átgondolt stratégia szerint megalapozott összefogás és csapatjáték a tudományos haladás kulcsa. A közös cél csupán egy kidolgozott módszertan segítségével érhető el, melynek érdekében az utat részfeladatokra osztják, s mindenki tudja a maga dolgát. Az *Új Atlantiszban* szereplő Salamon házának tudós csoportjai egymás munkáját segítve, kiegészítve működnek, s ezek közül több elnevezése is hordozza a Prométheusz-allegóriát. Akik külföldre hajóznak, és anyagot gyűjtenek: a Fény Kereskedői; akik feladata az új kísérletek indítása,

22 NO LXV, 80–81.

23 NO LXV, 81.

24 Kim 2008, 284–85. Kim további kérdéseket is felvet a tudomány autonómiájának ellentmondani látszó szöveghelyek fényében, melyek arra utalnak, hogy a tudás végső soron a vallás szolgálatában áll.

25 Ennek későbbi történetéhez lásd Schmal 2006.

26 Bacon és a Royal Society kapcsolatához bővebben lásd Gaukroger 2001, 2–5.

irányítása, mélyítése: a Fáklyák; akiknek központi tulajdonságai, feladatai közé tartoznak a természetes jóslás módjai: a Jótevők nevet kapták.²⁷

A futás egyenes vonalú pályája arra is utal, hogy kutatásunk egyben feltételezi a megismerés egyenes irányú, folyamatos előrehaladásának lehetőségét, amennyiben hajlandóak vagyunk „állhatatosan követn[i] egy meghatározott törvényt és módszert a tapasztalat útján.”²⁸ Bacon a *Novum Organum*ban is hasonló szimbolikával dolgozik:

Ne csodálkozzanak hát az emberek, ha még nem futották meg a tudomány pályáját, mivel egészen téves úton haladnak: faképnél hagyták a tapasztalatot, vagy belegabalyodtak, és most úgy keringenek benne, mint valami útvesztőben, holott ha a helyes rendet követnék, biztos ösvény vezetné őket a tapasztalás erdején át az axiómák tisztásaira.²⁹

A Royal Society tudományfelfogása – Bacon nyomdokain járva – a nyilvános, közös tudomány képét tükrözi, mely egymásra épülő teljesítményekből áll, együttműködés révén jön létre. Legfőbb tulajdonsága mégis interszubbektivitása és progresszivitása, mely az emberiség fejlődésével párhuzamosan, nemzedékek során, a tapasztalatok lassú felhalmozása révén épül és fejlődik. Mindez élesen szembefordul az okkult, titkos tudás középkori eszményével, melynek birtoklása (és gyarapítása) csak kevesek kiváltsága volt.³⁰

A Prométheusz-fejezetben Bacon a tudás és az előrelátás negatív oldalával is foglalkozik, szembeállítva Prométheuszt fivérével, a későn gondolkodó, rövidlátó Epimétheusszal. Bár a tudatlanság rendszerint számos bajt hoz az ember fejére, és kiszolgáltatja a jövő veszélyeinek, egyben gondtalanságot is jelent. Az előrelátás, a megfontoltság, a jövő fürkészése ezzel szemben könnyen szorongó, örömtelen életet eredményez. „[A]ggodalommal, magányossággal és belső félelmekkel kínozzák és sanyargatják magukat, mivel a szükségszerűség oszlopához láncolva számos gondolat gyötri őket”.³¹ Ahhoz, hogy ettől megszabaduljunk, szinte emberfeletti, herkulesi erények – erős szellem és állhatatos lélek – szükségesek, amelyek csak kevesek számára, „az emberi élet szeszélyességéről és változékonyságáról való” elmélkedés tengerjáró útján, a bölcsesség révén adatnak meg.

27 ÚA 50.

28 Prométheusz 33.

29 NO LXXXII, 100–01.

30 Röd 1999, 38.

31 Prométheusz 34.

Francis Bacon: *Prométheusz, avagy az ember helyzete*³²

A régiek úgy tartják, Prométheusz alkotta meg az embereket, méghozzá agyagból, melybe különböző állatok részeit keverte. Hogy művét pártfogolja, megóvja, és ne pusztán az emberi nem megteremtője legyen, hanem annak fejlődését és gyarapodását is elősegítse, fellopózott az égbe kezében egy köteg nyírfavesszővel, meggyújtotta azt a napfogatton, lehozta a tüzet a földre, és megmutatta használatát az embereknek.

E nagy adományért cserébe az emberek azonban – azt mondják – egyáltalán nem mutattak hálát, hanem összeesküdtek ellene, és találmányával együtt beárultak Jupiternek. Csakhogy a dolog máshogy sült el, mint várták. A vádemelés különösen tetszett Jupiternek, ahogy a többi istennek is, sőt olyannyira el voltak ragadtatva, hogy nemcsak a tűz használatát engedélyezték az embereknek, hanem egy további ajándékot is adtak nekik, amely rendkívül kellemes és kívánatos volt: az örök fiatalságot. Mértéktelen, balga örömiükben az emberek az istenek ajándékát egy számár hátra rakták, amely a hazaút során a nagy szomjúságtól kínozva egy forráshoz ment, ám a vizet őrző kígyó csak azzal a feltétellel engedte inni, ha fizetségül odaadja neki, amit a hátán visz, bármi legyen is az. A szegény számár beleegyezett, s így szállt át a fiatalság örök megújulása egy korty vízért cserébe az emberekről a kígyókra.

De Prométheusz nem hagyott fel az aljassággal, s bár ismét megbékélt az emberekkel, miután azok ajándékuikkal pórul jártak, Jupiterre még mindig annyira mérges volt, hogy az áldozatbemutatáskor elkövetett csalástól sem riadt vissza. Azt mondják, egy alkalommal levágott két bikát, az egyik bőrébe beletöltötte mindkettő húsát és zsírját, a másikéba pedig a csontokat. Mindkettőt az oltárhoz vitte, ahol jámborságot és nagylelkűséget színelve Jupiterre hagyta a választást. Bár Jupiter megvetette az ilyesféle ármánykodást és álszentséget, meglátta benne a bosszú lehetőségét, s szándékosan a rossz bikát választotta. Amikor aztán a bosszún tűnődött, felismerte, hogy Prométheusz kevélységét csak azzal fékezheti meg, ha az emberi nemet sújtja, melynek megalkotása Prométheuszt oly rendkívül büszkévé és önhitté tette. Ezért megparancsolta Vulcanusnak, hogy alkosson egy szép és bájos nőt. Miután elkészült, a nő minden istentől kapott valamilyen ajándékot, s ezért Pandorának nevezték. Ezután a kezébe adtak egy csinos kis szelencét, mely az összes szörnyűséget és bajt tartalmazta, bár a legalján elrejtették a reményt. Pandora a szelencével először Prométheuszhoz ment, és szerette volna rávenni őt, hogy elfogadja és kinyissa. Prométheusz azonban – óvatos és okos lévén – visszautasította az ajánlatot. Az elutasítás után Pandora Epimétheuszhoz,

32 Bacon 1696, 84–99 (XXVI). A fordítás az 1884-es angol és az 1990-es német fordítás alapján készült. A fordítást az eredeti latin szöveggel Schmal Dániel vetette egybe, akinek segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A lábjegyzetek a saját kiegészítéseim.

Prométheusz testvéréhez ment, aki – minthogy teljesen más vérmérsékletű volt – a szelencét tévovázás nélkül kinyitotta. Mikor azonban látta, hogy mindenféle szörnyűség jön elő belőle, s bár túl későn, de felfogta, hogy mit tett, minden erejével küzdött, hogy a fedelét a lehető leggyorsabban ismét becsukja, de az egyetlen, amit még vissza tudott tartani, a láda alján lévő remény volt. Végül Jupiter megvádolta Prométheuszt számos súlyos vétekekkel – hogy egykor ellopta a tüzet az égből, Jupiter fenségét csalárd áldozatával kigúnyolta, ajándékát semmibe vette, és mindezeket még egy további vétekekkel tetézte, mikor megpróbálta Pallaszt megbecsteleníteni –, láncra verette, és örök kínszenvedésre ítélte. Jupiter parancsára a Kaukázusba vitték, és egy sziklához láncolták, olyan szorosan, hogy mozdulni sem tudott. Volt vele egy sas, amely napközben szétszaggatta, és megette a máját, de amit nappal megevett, az éjjel visszanozott, így gyötrelmeinek anyaga soha el nem fogott.

Azonban azt mondják, hogy büntetése végül véget ért, mikor Herkules egy kis kehelyben, amelyet a napisten ajándékozott neki, az óceánon átvitorlázva a Kaukázushoz ért, a sást lelőtte nyilaival, és kiszabadította Prométheuszt.

Prométheusz tiszteletére néhány népnél játékokat vezettek be, melyet fákyafutásnak neveztek. A futók égő fákyákat vittek magukkal, és ha egy fákya kialudt, hordozójának ki kellett állnia, átadva a helyét a többi futónak. Aki elsőként ért célba égő fákyával, győzelmet aratott.

Ez a mese számos igaz és komoly gondolatot rejt, melyek közül néhányat már rég felfedeztek, míg mások ez idáig rejtve maradtak. Prométheusz világosan és egyértelműen az előrelátást [*providentia*] képviseli, és az egyetlen dolgot, amit a régiek a gondviselő előrelátás különleges és sajátos művének tekintettek: az emberek megteremtését és megalkotását. Ennek oka kétségtől az, hogy az ember lényegéhez hozzátartozik mind a szellem, mind az intellektus, amely az előrelátás székhelye. Minthogy rideg és hihetetlen is volna az ész és a szellemet állatias, irracionális princípiumokból levezetni, mind ebből majdhogynem szükségszerűen következik, hogy az emberi szellem a magasabb rendű előrelátás mintaképe, szándéka és kezdeményezése nélkül nem alakulhatott ki. De ez nem minden. Az allegória alapvetően arra utal, hogy az ember, ha a cél-okokat nézzük, a világ középpontjának tekinthető. Olyannyira, hogy ha az ember eltűnne a világból, akkor ami megmaradna, az teljesen esetlegesnek, cél és rendeltetés nélkülinek tűnne, és sehová sem vezetne, mert az egész univerzum az embert szolgálja, és semmi sincs, amiből neki ne származna előnye és haszna. A csillagok forgásai és pályái az évszakok megkülönböztetésére és a világ tagolására szolgálnak. Az égi jelenségek az időjárás előrejelzését teszik lehetővé, a szelek a hajóit hajtják, malmait és gépeit mozgatják, a növények és állatok azért teremtettek, hogy őt lakással és hajlékkal, táplálékkal vagy gyógyszerrel lássák el, munkáját megkönnyítsék, vagy megörvendeztessék és fel-

frissítsék, olyannyira, hogy úgy tűnik, minden dolog az ember körül forog, és nem önmagáért létezik.

Nem ok nélkül teszik hozzá, hogy a masszához, melyből az ember készült, különböző állapotok részeit keverték össze agyaggal, mivel köztudott, hogy az univerzum minden dolga közül az ember a legösszetettebb és a leginkább elrendezett, s így a régiek okkal nevezték mikrokozmosznak. Bár az alkimisták azzal az állításukkal, miszerint minden emberben minden ásványból és minden növényből stb. található valami (vagy valami ezeknek megfelelő), szó szerint és erőltetett módon értelmezték a mikrokozmosz szót, elhomályosítva ezzel a fogalom finomságát és jelentését, akkor is bizonyos és kétségtelen, amit korábban mondtunk, hogy az emberi test minden dolgok közül a leginkább kevert és organikus, s emiatt csodálatra méltó erők és képességek birtokában van. Hiszen az egyszerű testek erői csekélyek, akkor is, ha biztosak és gyorsak, mert nem forgácsolódnak szét, nem gyengülnek, és nem semlegesülnek keveredés által. Az erő teljessége és kiválósága csak a keverékben és az összetettségben lakozik.

Ugyanakkor látjuk, hogy az ember kezdetben védtelen és csupasz, képtelen önmagán segíteni, és emiatt rászorul számos dologra. Ezért siettette Prométheusz a tűz feltalálását, amely majdnem minden emberi szükséglet esetén enyhülést vagy segítséget nyújt. Ugyanis ha a lélek minden formák formája, és a kéz minden eszközök eszköze, akkor a tüzet minden segítő segítőjének és minden erők erejének nevezhetjük, amely változatos módon mindenféle ténykedést, mesterséget támogat, és magukat a tudományokat is előmozdítja.

Annak módja, ahogyan Prométheusz ellopta a tüzet, találóan és a dolog természetének megfelelően van leírva: úgy tartják, egy köteg nyírfavesszőt tartott a napfogathoz. Márpedig a vesszőt ütésre használják, ami világosan kifejezi, hogy a tüzet két test erőszakos egymásnak ütközése és súrlódása révén gyújtják meg, mivel ezáltal az anyag, amelyből állnak, elvékonyodik, mozgásba lendül, felkészül, hogy befogadja az égitestek forróságát, és így egy titkos folyamat révén – mintegy lopva – elragadják a napfogat tüzeit.

Ezután következik az allegória figyelemre méltó része. Azt mondják, az emberek ahelyett, hogy hálások lettek volna, kelletlenek és bosszúsnak mutatkoztak, és beáruzták Prométheuszt tűzével együtt Jupiternek, aki ennek a tettnek annyira megörült, hogy további jótevémenyeket adományozott az emberi nemnek. De hogyan válthatott ki a jötevőjükkel szembeni hálátlanság vétke, mely majdhogynem minden más vétket magában foglal, elismerő fogadtatást és jutalmazást? Nos, úgy tűnik, ez a dolog valami másra utal. Az allegória a következőt jelenti: az, hogy az emberek megvádolják és perbe fogják saját természetüket és mesterségeiket, a szellem nemes természetéből következik, és jó célt szolgál, míg ellentéte gyűlöletes az istenek számára, és semmi haszna nincs. Mivel azok, akik az emberi lényeket vagy az ember elsajátított mesterségeit mértéktele-

nül dicsérik, és belefedkeznek annak csodálatába, amijük már megvan, és az általuk művelt tudományt tökéletesnek tartják, egyrészt nem tisztelik eléggé az isteni lényeket, melynek tökéletességéhez mérhetőnek vélik magukat. Másrészt hasznavehetetlenek az emberek számára, mert az hiszik, hogy már elérték a csúcstra, és befejezték művüket, ezért nem is törekszenek arra, hogy messzebbre jussanak. Azok azonban, akik panasszal telve vádolják és perbe fogják a természetet és a mesterségeket, nemcsak valóban józanabban gondolkodnak, hanem mindez állandóan fellobbantja szorgalmukat, és új találmányokra ösztönzi őket.

Ezért annál inkább csodálkozom az emberek tudatlanságán és romlott beállítottságán, akik – némelyek arroganciájától befolyásolva – olyannyira nagy tekintélyt tulajdonítanak a peripatetikusok filozófiájának, bár az csupán töredéke – és még csak nem is különösen jelentős töredéke – a görög filozófiának, hogy bármiféle kísérlet annak kritizálására nemcsak értelmetlennek, hanem akár gyanúsnak és majdhogynem veszélyesnek tűnik számukra. Az önhitt és dogmatikus arisztotelészi iskolánál véleményem szerint előbbre valóbb mind a haragos Empedoklész, mind a visszafogottabb Démokritosz, akik fájlatják, hogy minden dolog sötétségbe burkolózik, hogy semmit sem tudunk, hogy számunkra nincsenek különbségek, hogy az igazság kutak mélyén rejtőzik, hogy az igaz és hamis különös módon összekapcsolódik és összefonódik egymással (miközben az új akadémia túlzottan gögös volt). Ezért az embereket emlékeztetni kell arra, hogy a természet és a mesterségek perbe fogásával kedvére tesznek az isteneknek, s ezáltal elnyerik az isteni jószág további áldásait és adományait, így Prométheusz beárulása – akkor is, ha teremtőjük és tanítójuk volt – üdvösebb és hasznosabb számukra, mint a határtalan dicsőítés és hála, mivel a szűkölködés elsődleges oka az, ha azt hisszük, dúskálunk valamilyenben.

Ami az adományt illeti, amelyet az embereknek vádaskodásuk jutalmaként kellett volna kapniuk, azaz a fiatalság sohasem hervadó virágzása – úgy tűnik – arra utal, hogy a régiek nem mondtak le a reményről, hogy az öregedés kéleltetésének és az élet meghosszabbításának módját megtalálják. Sokkal inkább olyan dologként tartották számon, amelynek az emberek egykor birtokában voltak, restségük és hanyagságuk következtében azonban elveszítették, nem pedig olyan dologként, amelyet az emberektől mindig megtagadtak, és sohasem volt elérhető számukra. Ez azt jelenti, hogy a tűz helyes használatával és a mesterségek tévedéseinek becsületes és buzgó perbe fogásával és leleplezésével az emberek az ilyesféle adományokat tekintve nem szenvedtek volna hiányt az isteni nagylelkűségben. Ellenkezőleg, maguk okozták a hiányosságot azáltal, hogy az istenek ajándékát egy lusta, nehézkes számár hátrára pakolták fel. Utóbbi, úgy tűnik, a tapasztalatra utal, arra a korlátolt és mindig túl későn érkező valamire, melynek lassú technőjárásáról az antik panasz szól, miszerint az élet rövid, de a tudomány útja hosszú [*vita brevis, ars longa*]. A magam részéről szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy ezt

a két képességet [*facultates*] – a dogmatikust és az empirikust – ez idáig nem kötötték össze, és nem párosították megfelelően egymással. Ehhez képest az istenek új ajándékait vagy az absztrakt filozófia, azaz egy légies madár, vagy a lassú és lusta tapasztalat, azaz egy számár hátrára helyezték. A számár védelmében azonban azt kell mondanom, ő talán eleget tett volna a feladatnak, ha szomjúsága nem térítette volna le útvjáról. Ugyanis meg vagyok győződve arról, hogy ha valaki állhatatosan követne egy meghatározott törvényt és módszert a tapasztalat útján, és nem hagyná, hogy útközben a nyereséget és a dicsőséget ígérő tapasztalatok iránti szomjúság rabul ejtse – úgy, hogy ezek kedvéért terhét letegye és elpredálja –, az bizonyára újabb és újabb isteni adományok hordozója volna.

Ami az adomány kigyókra való átruházását illeti, az pusztán díszítő célú betoldásnak tűnik, hacsak nem az emberiség megszégyenítésének céljából fűzték hozzá, amely a tűz és a számos mesterség által sem volt képes azt megszerezni, amit a természet olyan sok teremtménynek megadott.

Az emberek hirtelen békülése Prométheusszal reményeikben való csalódásuk után egy éppoly bölcs, mint amilyen hasznos figyelmeztetést tartalmaz: az emberek új kísérletekkel szembeni könnyelműségét és vakmerőségét kifogásolja, akik – ha egy kísérlet nem sikerül azonnal elvárásaik szerint – fejvesztve rohannak vissza régi kutatásaikhoz, és azokkal ismét megbékélnék.

Miután leírta az ember helyzetét a mesterségekre és a szellemi képességekre [*intellectualia*] vonatkozóan, a példázat áttér a vallásra, mivel a mesterségek kiművelését az istenek tisztelete kísérte, amelyet nyomban áthatott és megrontott az álszentség. A két áldozat nagyon szépen szemlélteti a valóban istenfelő ember és az álszent alakját. Az egyik áldozat a zsírt tartalmazza, amely az égése és édes füstje miatt az istenek osztályrésze, és az istenek tiszteletére fellobbanó és felszálló szeretetet és igyekezetet mutatja. Tartalmazza továbbá a belsősegeket a nagyvonalúság jeleként, és a jó és használható húst is. A másikban semmi más nem volt, csak a száraz és csupasz csontok, melyekkel olyannyira teletömtek a bőrt, hogy szép és tekintélyes áldozatnak tűnt. Utóbbi azokra a látzólagos rítusokra és üres ceremóniákra utal, melyekkel az emberek az istentiszteletet teletömik és felduzzasztják, olyan dolgokra, amelyek inkább a kérkedést, mint a vallássságot szolgálják. Az emberek nem elégszenek meg azzal, hogy ilyen csalárd dolgot kínálnak fel az istennek, hanem ráéröltetik, és neki tulajdonítják, mintha ő akarta és választotta volna ki magának. Ez minden bizonnyal az a fajta választás, mely ellen a próféta isten nevében [*sub Dei persona*] kikel, mikor azt mondja: „Ilyen az a böjt, amelyet én választottam? Ilyen az a nap, melyen az ember a lelkét gyötri és fejét lehajtja, mint a káka [...]?”³³

33 Ézs 58, 5. Károli Gáspár Biblia-fordítását módosítottam, hogy közelebb álljon a latin szöveghez. Bacon kiemelését vettem át.

Miután a vallás helyzetét leírta, a mese a szokások [*ad mores*] és az emberi élet viszonyai felé fordul. Pandorát az általános értelmezésnek megfelelően, de találóan az élvezet [*voluptas*] és a vágy [*libido*] megtestesítőjeként írja le, melyek lángja szintén fellobban, miután a tűz adománya által a mesterségek, a kultúra és a luxus a polgári élet [*vita civilis*] részévé váltak. Ezért tulajdonítják az élvezet műveit Vulcanusnak, aki a tüzet jeleníti meg. Mindebből az ember szellemét, testét és sorsát tekintve végtelen számú baj és kései megbánás származott, nemcsak az egyén számára, hanem a monarchiákban és köztársaságokban is, mivel ez a háborúk, felkelések és zsarnokságok forrása is.

Érdeemes kicsit annál is elidőzni, milyen szépen és találóan ábrázolja a mese Prométheusz és Epimétheusz alakjában az emberi élet két típusát, képét vagy példáját: Epimétheusz utódai rövidlátóak, és nem törődnek a jövővel, csak a pillanat élvezetével, aminek következtében számos rossztól, nehézségtől és bajtól szenvednek, ezekkel állandóan harcban állnak. Egyúttal azonban megnyugtatják szellemüket [*genius*], és – ahogy tudatlanságuk engedi – üres reményeket táplálnak, s ezeknek mint édes álmoknak örvendeznek, megédesítve ezzel az élet nyomorúságát. Akik Prométheusz iskolájához tartoztak, ezzel szemben bölcssek és előrelátóak, óvatosságuk következtében számos bajt és viszontagságot megakadályoznak és elhárítanak. Ehhez az előnyhöz azonban az a hátrány társul, hogy lemondanak számos élvezetről és az élet különféle örömeiről. Lelküket sokféle megengedett élvezettől és felüdüléstől is távol tartják, és ami még rosszabb, aggodalommal, magányossággal és belső félelmekkel kínozzák és sanyargatják magukat, mivel a szükségszerűség oszlopához láncolva számos gondolat gyöttri őket (ezeket gyors mozgásuk miatt a sas szimbolizálja), melyek szüntelenül a májukat marcangolják, szaggatják és rágják. És még ha időről időre, esetleg éjjel felüdülésre és megnyugvásra találnak is, reggel új félelmek és aggodalmak jönnek. Ezért csak kevesen vannak, akik mindkét oldal előnyeit élvezhetik – ők azok, akik képesek az előrelátás előnyeit hasznosítani, ugyanakkor a magány és a nyugtalanság gondjától megszabadulni. Valójában senki sem érheti el ezt a célt, csakis Herkules segítségével, azaz szellemi erővel és a lélek állhatatosságával, mely mindenféle esetre fel van készülve, és mindenféle végzetet higgadtan, félelem nélkül vár, mindent mértékletesen élvez, és türelemmel elvisel. Azt is érdemes megjegyezni, hogy Prométheusznak nincs meg a kellő ereje, a szabadulás kívülről és valaki másnak a segítségével érkezik el hozzá. Mivel ehhez a feladathoz semmiféle veleszületett, természetes erő sem volna elég, a szabadulás az óceánról túlról érkezik, és a nap hozza el nekünk, mivel a bölcsességből ered (amely a naphoz hasonlatos), valamint az emberi élet szeszélyességéről és változékonyságáról való elmélkedésből (amely az óceán átszeléséhez hasonlatos). Vergilius a következő sorokban kapcsolta össze a kettőt:

Mily boldog, ki a dolgok okát ismerni tanulta
és a könnyörtelen elmúlás minden riadalmát
sarka alá veti, sőt a falánk Acherón özönét is!³⁴

Az emberi lélek megnyugtatására és bátorítására nagyon elegánsan még azt is hozzáfűzik, hogy a hatalmas hős egy serlegben vagy kehelyben vitorlázott, ha esetleg az emberek túlzottan tartanának attól, hogy lényük korlátozottsága és sebezhetősége ilyesféle erőt és állhatatosságot lehetetlenné tenne. Pontosan erre céloz Seneca, mikor azt mondja:

Íme a nagy dolog, egyszerre rendelkezni az ember gyöngeségével és az isten nyugalmával.³⁵

De most szeretnék visszatérni egy olyan szöveghelyre, mely felett eddig, hogy a mondottak összefüggését ne szakítsam meg, szándékosan átsiklottam. Prométheusz utolsó vétkére gondolok: a Minerva tisztasága elleni támadásra. Hiszen ez volt az a vétek – kétségtelenül nagyon nagy és súlyos –, mely miatt májának szétmarcangolásával büntették. Úgy tűnik, itt olyan hibáról van szó, amelybe az emberek gyakran belesznek, mikor mesterségeik és ismereteik miatt felfuvalkodottá válva megpróbálják magát az isteni bölcsességet is az érzékelés és az értelem uralma alá vetni, ami elkerülhetetlenül a szellem szétmarcangolásához, valamint szüntelen és végtelen zavarodottságához vezet. Ezért az embernek pontosan és szerényen különbséget kell tennie az isteni és az emberi dolgok között, ha nem akarja, hogy vallása eretnek, filozófiája pedig légből kapott legyen.

Hátralévő utolsó pontunk a fáklyafutás, melyet Prométheusz tiszteletére vezettek be. A fáklyafutás, ahogy a tűz is, melynek emlékére és dicsőítésére a játékokat rendezték, bölcs figyelmeztetést tartalmaz, miszerint a tudományok tökéletesítése nem várható egyetlen ember gyorsaságától vagy rátermettségétől, csak sok egymást követő kutatótól. Hisz a legerősebb és leggyorsabb futók nem feltétlenül a legalkalmasabbak arra, hogy fáklyáikat égve tartsák, mivel azokat mind a túl gyors, mind a túl lassú futás kiolthatja. Ámde úgy tűnik, ezek a fáklyafutások és játékok hosszú ideje megszakadtak, mivel még mindig a legkorábbi szerzők – Arisztotelész, Galénosz, Euklidész, Ptolemaiosz – azok, akiknél a különböző tudományok a legnagyobb tökéletességet érték el, míg követőik nemcsak nem értek el semmilyen jelentős eredményt, de ezt valójában meg sem próbálták. Emiatt nagyon is kívánatos, hogy ezeket a Prométheusz – azaz az emberi természet – tiszteletére játszott játékokat új életre keltsük, hogy a győzelem többé ne az egyes ember fáklyájának ide-oda mozgó, reszkető fényétől függjön, hanem a versengés, a ve-

34 Vergilius, *Georgica* II. 490–93.

35 Seneca, *LIII. levél* 12.

télkedés és a szerencse is segítségükre legyen. Ezért szükséges figyelmeztetni az embereket, hogy induljanak el, tegyék próbára erejüket és szerencséjüket, és ne bízzanak mindent kevesek tehetségére és képességeire.

Úgy tűnik nekem, ezek a meglátások rejlenek ebben a jól ismert, régről ránk maradt mesében. Tagadhatatlan, hogy nem kevés olyan dolog van köztük, amelyek meglepően egybecsengenek a keresztény hit misztériumaival. Különösen igaz ez arra, amikor Herkules egy kehelyben utazik a tengeren át, hogy megszabadítsa Prométheuszt. Úgy hangzik, mintha Isten Igéjének ábrázolása volna, amely a hús törékeny edényében közelít, hogy megszabadítsa az embereket. De mégsem engedhetünk meg magunknak ilyesféle spekulációkat, nehogy idegen tüzet szítsunk az Úr oltárán.³⁶

36 3Móz 10, 1: „és vivének az Úr elé idegen tüzet”. (Károli Gáspár fordítása)

Bibliográfia

Forrásművek

- Bacon, Francis. 1696. *De sapientia veterum*. Amstelaedami: Henricum Wetstenium.
- Bacon, Francis. 1884. „The Wisdom of the Ancients.” In *Bacon's Essays and The Wisdom of the Ancients*, szerk. A. Spiers – B. Montagu, 317–425. Boston: Little, Brown and Co.
- Bacon, Francis. 1963. „De sapientia veterum”. In *The Works of Francis Bacon*, szerk. J. Spedding – R. L. Ellis – D. D. Heath, ford. James Spedding, 6. kötet, 617–86. Stuttgart – Bad Cannstatt: F. Frommann Verlag.
- Bacon, Francis. 1990. *Weisheit der Alten*, szerk. Philipp Rippel, ford. Marina Münkler. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Bacon, Francis. 2001. „Novum Organum.” In *Új Atlantisz. Novum Organum*, ford. Sarkady János – Csatlós János, 53–149. Szeged: Lazi Könyvkiadó. [NO]
- Bacon, Francis. 2001. „Új Atlantisz.” In *Új Atlantisz. Novum Organum*, ford. Sarkady János – Csatlós János, 5–52. Szeged: Lazi Könyvkiadó. [ÚA]
- Seneca. 1943. *Seneca leveleiből*, szerk. és ford. Sárosi Gyula. Budapest: Officina.
- Vergilius. 1984. *Vergilius összes művei*. Ford. Lakatos István. Budapest: Európa.

Másodlagos irodalom

- Boros Gábor. 2006. Bevezető. *A XVII. századi filozófia antológiája*, szerk. Boros Gábor, 11–32. Budapest: Áron Kiadó.
- Boros Gábor. 2010. *Descartes és a korai felvilágosodás*. Budapest: Áron Kiadó.
- Dangelmayr, Siegfried. 1974. *Methode und System. Wissenschaftsklassifikation bei Bacon, Hobbes und Locke*. Meisenheim am Glan: Hain.
- Engfer, Hans-Jürgen. 1996. *Empirismus versus Rationalismus? Kritik eines philosophiegeschichtlichen Schemas*. Paderborn: Mentis Verlag.
- Gaukroger, Stephen. 2001. *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, Shi-Hyong. 2008. *Bacon und Kant. Ein erkenntnistheoretischer Vergleich zwischen dem Novum Organum und der Kritik der reinen Vernunft*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Rippel, Philip. 1990. Francis Bacons allegorische Revolution des Wissens. *Weisheit der Alten*, Francis Bacon, 93–127. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Röd, Wolfgang. 2003. *Hagyomány és újítás a filozófiában: A XVII. századtól napjainkig*, szerk., ford. Boros Gábor. Budapest: Áron Kiadó.
- Röd, Wolfgang. 1999. *Geschichte der Philosophie VII. Die Philosophie der Neuzeit 1. Von Francis Bacon bis Spinoza*. München: C. H. Beck.
- Schmal Dániel. 2006. *Természettörvény és gondviselés. Egy filozófiai és teológiai kérdés a korai felvilágosodásban*. Budapest: L'Harmattan.